

10. Ф.ДВ-32. Оп. 1.Спр.23: Ньюнко Ганна смт. Літин. Записав: Педченко Марія ст.: 1-АПП, 2015 р. 11 арк. // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля кафедри історії та культури України ВДПУ
11. Ф.ДВ-32.Оп.1.Спр.28: Костецкий Петро Миколайович 1934 р. н., с. Здвижівка Бороднянського р-ну, Київської обл. Записав: Потапова Т. ст.: 1-АПП, 2015 р. 11 арк. // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля кафедри історії та культури України ВДПУ.
12. Ф. ДВ-32. Оп.1. Спр. 25: Павлюк Михайло Васильович, 1041 р. н., с. Юрківці Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл. Записав:Мардигіза Юлія ст.: 1-АПП, 2015 р.10 арк. // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля кафедри історії та культури України ВДПУ
13. Ф. ДВ-32. Оп.1. Спр. 227: Жінка 85 р. Записав: Юр'єва Діана: ст. ІІЕП, 2015 р. 6 арк. // Рукописний фонд навчально-наукової лаб. з етнології Поділля каф.історії та культури України ВДПУ.
14. Кентій А. Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944) / А.Кентій, В.Лозицький. - К.: Генеза, 2005. 408 с. // Рукописний фонд навчально-наукової лаб. з етнології Поділля кафедри історії та культури України ВДПУ.
15. Киридон А.М Минуле у колективній пам'яті. –К. 2010. 100с.
16. Кись О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело: Зб. наук. праць / За ред. Г.Грінченко, Н.Ханенко-Фрізен. - Харків: Східний інститут українознавства ім. Ковальських, 2010. 171-191с. (електронна версія: Інтернет сайт «Україна Модерна» 22 листопада 2013 <http://uamoderna.com/md/216-216>)
17. Кись О. Між особистим і політичним: ґендерні особливості досвіду жінок учасниць національно-визвольних змагань на Західно-Українських землях у 1940-50-х роках // Народознавчі Зошити. – 2013, №4. 591-599 с.
18. Коннертон, Пол. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. С. Шліпченко. - К: Ніка-Центр, 2004. 184 с.
19. Петренко Р. Слідами армії без держави / Роман Петренко. - К.-Торонто, 2004. 272с.
20. Штоквиш О. Війна пам'ятей. Образ великої перемоги як інструмент маніпуляції історичною свідомістю // Історична правда.2013. 16 с.

Болдін Каріна

ЄВРЕЇ САМГОРОДОЧЧИНИ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Добре вивченими є великі гетто в Західній Україні (особливо Львівське), а от таким зовсім не великим, що функціонували на Правобережній Україні нетривалий період, як приміром в Самгородку, приділено мало уваги в історіографії Голокосту. Сам факт розстрілу 4 червня 1942 року єврейської людності району є висвітленим в багатьох дослідженнях останніх років. Тому пріоритетним є вивчення питання існування Самгородоцького гетто.

В сучасному науковому світі тема Голокосту як складової трагедії ХХ століття і Другої світової є пріоритетною у вивченні вітчизняної історії, про неї пишуть багато праць. Стільки уваги приділяється цій темі, тому що відбувається переосмислення історії України, звільнення її від радянських пропагандистських кліше й мем, ще є багато «білих плям», міфів і недостовірної інформації. Відбувається створення правдивого бачення політики нацистів щодо «остаточного розв'язання єврейського питання» та дотримання прав людини взагалі.

Питання Голокосту в Самгородку ґрунтовно розпочалоє досліджуватися тільки протягом останніх років. На сьогодні є багато наукових праць, розвідок, публікацій ЗМІ, де висвітлюються події Голокосту в селі. Найґрунтовнішими з них є дослідження Кирилюк Ю.[1,2], Берези Ю.[2,3], Винокурової Ф.[4, 5, 6], Лауер В.[7, 8], Круглова О. та Щупака І.[9], Кривова Л.[10], Тягло М. та Брандона Р. [11, 12].

Основні цілі статті - реконструювати умови проживання в гетто, зорієнтувати в історіографії Самгородка та краще зрозуміти розвиток подій Голокосту; виховання в молодого покоління громадян України людяності й моральності, історичної грамотності.

Початок II Світової війни у вересні 1939 року застав Самгородок ще задовго до нацистської окупації. В селі з'явилися перші біженці-євреї з сусідньої Польщі. В той час проводилася мобілізація євреїв на війну з Польщею та Фінляндією. Переважна більшість наших односельців потрапила до 44-ї стрілецької дивізії, яка до осені 1939р., дислокувалась у м. Бердичів.

22 липня 1941р. о 12 годині[13, спр.30, с. 5] Самгородок захопили нацистські війська. Винищувальний батальйон Самгородоцького району так і не був сформований остаточно. Мобілізація була проведена поспіхом.

Самгородок увійшов до райкомісаріату «Україна» 20 липня 1941р., Житомирської генеральної округи, Козятинського гебіткомісаріату. Штаб армійської групи Шведлера перебував у Самгородку до 12 серпня 1941р. Для охорони й підтримання порядку німецькі війська залучили місцевих жителів, утворивши міліцію. 20 жовтня 1941р. було передано владу цивільній адміністрації. У Самгородоцькій жандармерії начальником був Йозеф Ріхтер. Головним у Самгородоцькій поліції був Ващенко Антон, а його заступником – Мельник Василь Іванович [2, с. 13].

Одним із формувальних елементів окупаційного режиму було обрання старости єврейської громади. Ним став Беренфус Борис. Його завданням було доводити до єврейського населення розпорядження нової влади, а також відбирати і відряджати робітників на роботи.

Під час окупації в Самгородку залишилися майже всі євреї. Виїхало тільки 2 сім'ї [2, с. 67]. Відповідно рапортів Вінницької фельдкомендатури 675-го охоронного району, відомо, що на початок окупації в Самгородку проживало близько 700 [2, с. 13] євреїв із 3000 жителів.

Перший день окупації село жило звичним життям, як згадують старожили. Вже протягом наступних днів по селі на парканах та стовпах висіли антиєврейські плакати. Їхній зміст був направлений на місцевих жителів. За допомогою цієї пропаганди окупанти звинувачували в усіх бідах, які скоїла радянська влада (колгоспи, репресії і великі податки), єврейське населення містечка.

Спочатку євреїв, які були старше 10 років, зобов'язували носити пов'язку на рукаві, згодом її замінили жовтими шестикутними зірками на одязі. Потрібно було ще платити податок у розмірі 50 рублів на особу, поставляти товари, одяг і речі (в тому числі і продукти

харчування). В усіх жителів села було вилучено радіоприймачі, а в євреїв – навіть програвачі (грамофони) із платівками, велосипеди та худобу.

Євреї жили в центрі села, в так званому «містечку», яке оточувала р. Десна, а з протилежного боку – річечка із ставком [14]. Тому з початку окупації типове гетто, як в Польщі і Галичині, не створювалося, але запроваджувалися певні обмеження й заборони та обов'язкові примусові роботи.

Зазвичай всіх примушували працювати в радгоспному відділку, який знаходився на Малому Самгородку або МТС, колгоспах та полях по збору врожаю. Крім цих робіт було й прибирання в різних приміщеннях: військових установах, казармах, а також на вулицях містечка.

Серед командирів підпільного руху України було чимало євреїв. Одним із них став самгородчанин Барський Анатолій Овсійович – «Барс». Він був першим секретарем новоствореного в серпні 1941 р. підпільного Самгородоцького райкому партії та керівником Вінницького обласного компартійного підпілля. 10 вересня 1941 р. всі 10 членів підпільної групи руху були висаджені за 70 км. від Самгородка біля села Чорнорудка Житомирської області. Десантування було невдалим, майже усі були жорстоко вбиті [3, с. 79].

Першою вбитою жертвою в Самгородку став Сивак Хаїм Айзикович. В грудні 1941 р. був застрелений у власній квартирі поліцейським Кирничним. Причиною стала відсутність Сивака на примусових роботах, оскільки він був змушений залишитися з дітьми вдома [2, с. 47]. 12 травня 1942р. були розстріляні жінка та її восьмирічна дитина. Це була дружина радянського офіцера, – так згадують старожили. За другою версією архівних матеріалів вони були євреями [2, с. 16].

В місцевих матеріалах подаються маловідомі факти про трагічні події окупації, про існування гетто, про умови повсякденного життя. Якщо проаналізувати ознаки гетто Східної Європи, то можна прослідкувати часткове існування його в Самгородку.

З початку окупації і до 16 травня 1942 р., у селі Самгородок діяло так зване «відкрите» гетто. Після нього створили місце тимчасової концентрації єврейського населення перед розстрілом.

Першою тривожною подією стало створення гетто «16 травня 1942р.» у центрі містечка, зліва від центральної дороги і до правого берега р.Десна, яке мало огорожу із дроту та постійний патруль. Дві неєврейські сім'ї були негайно примусово переселені в інше місце. Було заборонено постачання продовольчих товарів та брати питну воду з скарбової криниці за межами гетто, адже криниць із придатною водою на визначеній для євреїв території майже не було. Також унеможлиблювався вихід із гетто. Всі були переселені на одну сторону вулиці, жили по 4–5 сімей в будинку. Майно, яке залишилося за межами гетто, було розкрадене та взяте на облік адміністрацією. Наглядцем у гетто був унтер-поліцейський Паламарчук Василь, а загальний контроль здійснювався районною поліцією. Була встановлена комендантська година.

Підготовка до розстрілу розпочалася ще задовго. Були вжиті спеціальні заходи, поліцаї переведені на казармене становище. Патрулювали в дві зміни в складі близько 16 осіб. Було звернення до голови німецького господарства в колгоспі ім. Сталіна Безпалька виділити 12 чоловіків. Потім робочих було доставлено до поля між Самгородком та Германівкаю, через півгодини приєдналися чоловіки з колгоспу ім. Петровського. Разом цей гурт у складі двадцяти чотирьох робітників викопав яму 10х8х3 м [2, с. 22–23].

У ніч перед розстрілом до прибиральниці школи – Рябокінь Ганни, прийшов поліцай, – Мельник Василь – попросив прибрати приміщення школи, куди ранком мали зігнали євреїв [2, с. 42]. По всіх перехрестях й вулицях села вже стояли патрулі із поліцаїв. Жандарми, угорські й німецькі солдати почали збір людей. Всіх виганяли на вулицю, тих, хто чинив опір, і хворих одразу на місці вбивали.

Близько 10-ої години всі жителі гетто були вишикувані біля школи, тоді розпочали відбір спеціалістів. Вибирали групу, яка включала в себе ковалів, чоботарів, механіків і молодих дівчат 16–18 років [12 с. 28].

Перед прибуттям приречених яму особисто оглянув Штойтель. Він все перевіряв і давав вказівки Ріхтеру. Робітників із колгоспу відігнали на 100 м. за скирти соломи. Як згадують деякі мешканці, перед розстрілом виступила Беренфус Ліза Борисівна (цей виступ за свідченнями відбувався у гетто). Достовірний зміст її промови досі не встановлений, але сам факт промови, безсумнівно, був.

Звірською розправою в Самгородку займалися нацистські підрозділи СС, жандарми та угорські солдати. Місцеві поліцаї прямого відношення до знищення єврейської громади не мають. Розстріл із автоматів проводили два есесівці із спец-команди посту СД у Вінниці [8, с. 165; 171].

Після масового розділу поліцаї проводили обшуки будинків і був встановлений нічний патруль в кількості 2-ох чоловік. Також Штойтель видав наказ, що потрібно виявити євреїв, які переховуються. «За кожного єврея – порушника, виданого владі, гарантуємо грошову винагороду в сумі від 500 до 1000 німецьких марок.» [2, с. 24].

З 700 євреїв усього району вдалося вижити одиницям. Цих відчайдуш, які пережили Голокост, особливо розстріл 4 червня 1942 року, налічується близько десятка. Усі вони врятувалися за межами Самгородка, жили не своїм життям у передчутті постійної небезпеки.

Історія порятунку сім'ї Бегер розпочалася ще до самого розстрілу. Вони проживали в одному будинку зі сім'єю Суд. 4 червня дві родини сховалося в «секреті». Сім'ї Суд та Бегер перебували в схованці два дні. Бегери вирішили тікати. Переховувалися в Збаражі, Сопинському хуторі і на сам кінець – в Сопині. В жовтні 1942р. Фрейда Бегер, ризикуючи життям, вирішила йти до Жмеринки, яка знаходилась в румунській зоні окупації «Трансдністрії» і там були її родичі, євреїв там не вбивали. Бегер Мошко залишився в с.Сопин, тому що його присутність ставила під загрозу життя усіх, оскільки батько мав яскраво виражену зовнішність єврея. Після закінчення

війни сім'я знову об'єдналася і довгий час проживала в Самгородку [14].

Через деякий зі схованки вийшла сім'я Суд. Першим був батько, але поліцаї застрелив його. Після цього виявили всіх членів родини. Жінку з дітьми арештували і відправили в м. Козятин до табору: на цьому їхнє життя закінчилося. Але змогла врятуватися старша донька Фіра. Її переховував Буренко Прохор, який проживав в с.Сошанське[14].

Штільгойз Шева проживала в гетто з травня. В день масового розстрілу вона хутенько одягнула хрести і вишиту сорочку. Вибігши на вулицю несподівано отримала прикладом по голові. Коли вже отямилася, то зрозуміла що відбувається. Дівчинка підійшла до поліцаія і пояснила йому ситуацію, що вона українка і її взагалі тут не повинно бути. Спочатку Шева стояла поряд із поліцейськими, згодом потрапила в підвал поліції. Вже з того місця вона вийшла з допомогою сестри головного лікаря і пішла з села[15, с. 4–5].

Сім'я Койфман, коли вже зрозуміла, що відбувається вирішила тікати. Їх помітили і про це донесли гестапо, після чого всі члени родини були доставлені до Козятинського табору. Там батьки вмовили старшу доньку Софію тікати. Вона ховалася в різних людей по всій Вінницькій області. Також змогли врятуватися мама Софії та брат. Їм допоміг втекти комендант табору[16, с. 281–283].

В тодішньому Самгородоцькому районі переховувалася родина з сусіднього району. Сім'я Шабіс була з Плискова, вони прийшли за допомогою в с.Зозулинці. Там їх прихистила Михальчук Паша з своєю племінницею Параскою [17].

Поліцаї весь час активно працювали, шукали юдейське населення, яке переховувалося. Євреїв, яких знаходили, спочатку заарештовували, потім розстрілювали на єврейському кладовищі.

15 липня 1942 р. в с.Королівка було вбито 8 євреїв. Селянин Тимошук доповів в жандармерію Козятин, що бачив євреїв. Одразу виїхав наряд, на чолі із лейтенантом Г.Мюнхом, але вони нікого не знайшли в селі. Повертаючись назад запримітили, що ворухиться кукурудза в полі, так, ніби там є хтось. Сім'ї Пінтель та Броверман (один чоловік, три жінки та четверо дітей) загинули одразу від рук німецьких та їх місцевих поплічників[8, с. 160].

19 березня 1943 року поліцейські Паламарчук разом з Свиначуком і Старинщуком виїхали на облаву в с.Блажіївка. Звідти вони повернулися з групою євреїв. Це був член ВКЛСМ Грановський Іцько, лейтенант Червонної Армії Бакалейник Давид, Шкрабій Зінаїда, серед них був українець - Остапчук Василь – студент медінституту та інші. Ці жертви були доставлені до поліції ледь живими – їх сильно побили при затриманні, закували в ланцюги, а Грановський навіть перерізав собі горло. Всі вони були розстріляні на єврейському кладовищі, окрім Остапчука Василя[18].

В березні 1943 р. знайшли на Софіївці двох єврейок: Чернус Бузо і Суру. Вони переховувалися майже рік, а викирили їх в громадянки Гуценюк, у силосній ямі. Одного ранку прийшло 2 поліцаія і заарештували єврейок. За декілька днів стало відомо, що їх розстріляли[2, с.54].

Кладовище у Самгородку, на превеликий жаль, – єдина пам'ятка, яка засвідчує те, що тут мешкали євреї. Це місце вічного спочинку останніх жертв Голокосту села й Самгородоцького району. Нацистський тоталітаризм, прийшовши на наші землі, витіснив інший – радянський, який силою й репресіями змусив населення виконувати будь-яке розпорядження влади й не чинити супротиву, або висловлювати своє невдоволення. Соціально-економічний антисемітизм, який був нічим іншим, аніж ідеологією відкритого пограбування єврейського населення, зазвичай знаходився на другому плані, хоча оголошення і постанови німецької окупаційної влади та органів місцевого самоврядування, що публікувалися в місцевій пресі 1941–1942 рр., містили дуже відверті його прояви. Єврейське населення ще до акцій масового знищення було виключене з економічного та громадського життя, позбавлене будь-яких прав; воно безперервно зазнавало утисків та принижень.

Моторошне минуле змушує людські серця стискатись від жаху. Люди, які залишили частинки своїх життів у спогадах про пережите, дали можливість нам сьогодні зазирнути за жорстокі але дійсні реалії минулого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кирилюк Ю.А. Колона смерті.- Козятин:ЦРБ.2010.-16с., Кирилюк Ю.А. Голокост в Самгородку. – // Вісник Козятинщини.2010. – 18 лютого.,Кирилюк Ю.А. Вогонь під ногами, вогонь над головою... //Вісник Козятинщини. 2010. 13 травня.
2. Кирилюк Ю.А., Береза Ю.М. «Колона смерті.» Документи. Спогади. Свідчення.(Трагедія єврейської громади села Самгородок Козятинського району). Зб. Док. і матеріа., - Вінниця: Вінницька міська друкарня, 2018. 100с.
3. Береза Ю.М. Історія штетлу Самгородок. – (Історія єврейської громади села Самгородка). - Вінниця:Вінницька міська друкарня, 2017. 104 с.
4. Винокурова Ф. Голокост у Вінницькій області //Єврейські корені в Україні та Молдові. Зб.наук. праць. – Нью-Йорк, 1999. с. 331-335.;
5. Винокурова Ф. Євреї Вінниччини в період Другої світової війни. Маловідомі документи й нові інтерпретації: В 3 т. – Вінниця, 2000. – Т. 3: Учасники бойових дій на фронтах війни з нацизмом і працівники тилу. – 335с.; Винницкая область. Катастрофа (Шоа) и Спротивление. Свидетельства евреев – узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения и подпольной борьбы / Сост. Ф. Винокурова., И. Малаяр, – К.; Тель -Авив; 1994. – 191 с.;
6. Винокурова Ф. А. Фонди державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941-1944 рр.: дисертація канд. іст. наук: 07.00.06/Державний комітет архівів України; Український науково-дослідний ін-т архівної справи та документознавства. – К., 2003. – 234 с.
7. Лауер Венді. «На ньому лежить увесь тягар управління»: нацистські цивільні правителі і Голокост у Житомирі.// Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. За ред. Рея Брандона та Венді Лауер. Пер. з англ. Н.Комарової,-К.:Дух і Літера, 2015.– с.311 – 342.
8. Лауер Венді. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С.Коломійця, Є.Ровного. - К.: Зовнішторгвидав України, 2010. – 368 с.
9. Круглов А.И. Хроника Холокоста в Украине. –Запорожье: Премьер, 2004.- 208с., Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»:

монографія. - Дніпро: Український інститут вивчення Холокосту «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2016. - 564 с., ил., карти.

10. Кривов Леонід. Війна. Погляд зблизька. Художньо-документальні повісті-Вінниця: Нілан-ЛТД, 2018.424с.
11. Самгородок. Історичне есе в рамках проекту «Захистимо пам'ять»/ Уклад.- Брендон Р., Тяглий М. -Київ-Берлін, 2018.-на правах рукопису.-25с.
12. Рей Брендон. Нарис «Самгородок. Життя та загибель єврейської громади». Електронний ресурс: <https://www.erinnerungbewahren.de/wp-content/uploads/2019/09/Samhorodok.pdf>
13. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВіО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр.30.-с.5. + 5зворот. Хронологічні довідки про тимчасову окупацію німецькофашистськими загарбниками населених пунктів Самгородцького району та визволення їх Червоною Арією. (6.07.1945-21.09.1947р).-33п.
14. Бегер Семен, інтерв'ю 12 грудня 1996р., записане Єленою Фелікс – USC VNA SAMH Beger 23382).
15. Портная Шева. Письмо в Yad Vashem. В отдел «Праведники Мира»// На оккупированной территории.
16. Жебрак Софія. Меня спасли земляки//Ми хотели жить...Свддетельства и документи. Кн.-1. – Ред.-состав, авт. предисл. и коммент. Забарко Борис.– К.:Дух і літера. 2013.–с.281– 283.
17. Праведники народів світу. Яд Вашем. Електронний ресурс: <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=ru&itemId=9610868>
18. Архів СБУ у Вінницькій обл. Справа №1419, Паламарчук Василь, 1945р.

Вадим Довганюк

ВІННИЦЬКА ТРАГЕДІЯ 1943 Р. НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ВІННИЦЬКІ ВІСТІ»

Вінницька трагедія, безперечно, є однією з забутих трагедій в українському суспільстві і в українській історії. Одними з перших інформаційних джерел про ексгумацію тіл «ворогів народу» у Вінниці, була періодична українська окупаційна преса, вона відіграла найважливішу роль в інформуванні українського населення про хроніку розкопок, а також для інтенсивної пропагандистської кампанії, спрямованої на формування негативного образу комуністичного режиму та «справжнього обличчя більшовизму». Концепція таких публікацій у газетах будувалася на висвітленні повноцінного, авторитетного розслідування злочину радянської системи проти українського народу з пропагандистською метою. Вінницька трагедія стала яскравим прикладом цієї кампанії, її здебільшого мусили висвітлювати україномовні періодичні видання. Газети періоду окупації є одним з основних джерел зі специфіки пропагандистської політики окупаційної влади нацистської Німеччини на території України.

У зв'язку з наявністю в пресі компрометуючого матеріалу з пропагандистським складником, здатного похитнути міжнародний авторитет СРСР, довгий час ставлення до окупаційної преси було зневажливим, а в радянський період подібні видання були заборонені. Дотепер, процес вивчення окупаційної української